

**AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATINDA ŞAH İSMAYIL OBRAZI
(Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanı və İskəndər Palanın “Şah və Sultan” əsəri
əsasında)**

Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov
filologiya elmləri doktoru, professor
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
bedirxan@mail.ru

Ayna Çingiz qızı Babazadə
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ayna.babazada@mdu.edu.az

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və Türk ədəbiyyatında yaradılan Şah İsmayıl obrazından bəhs olunur. Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanı ilə türk yazıçısı İskəndər Palanın “Şah və Sultan” əsəri təhlil obyektı olaraq seçilmişdir. Hər iki yazıçı əsəri qələmə alarkən tarixi faktlarla yanaşı, bədii təxəyyüldən də yararlanmışdır. Ə.Cəfərzadənin “Bakı-1501” əsərində Şah İsmayılın həyatı və ictimai-siyasi həyatından, İ.Palının “Şah və Sultan” əsərində isə Şah İsmayıl Səlimin Çaldıran döyüşündə qarşılaşmasından bəhs edilir. “Şah və Sultan” əsərində müəllif hər iki obraza eyni münasibət bəslədiyini qeyd etsə də, əsərlə tanışlıqdan onun daha çox Sultan Səlimə meylinin olduğunu görürük.

***Açar sözlər:** Şah İsmayıl, tarixi gerçəklik, bədii təxəyyül, faktlara yanaşma*

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində daha çox tarixi romanlar müəllifi kimi tanınan Əzizə Cəfərzadə qədim dövrdən başlayaraq müasir dövrümüzədək olan tarixi hadisələri öz əsərlərinin mövzusu seçməklə tarixin bəzi qaranlıq qalan məqamlarına işıq tutmağa çalışmışdır. Dövrün xarakterini və tarixi qəhrəmanları önə çıxarmaq baxımından yazıçının “Bakı-1501” (1981) tarixi romanını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki, sovet gerçəkliyində Şah İsmayıl kimi tarixi şəxsiyyətə əsər həsr edilməsi o qədər də asan deyildi. Bəlkə də on il əvvəl olsaydı, yazıçı bunu gerçəkləşdirə bilməzdi. Şah İsmayıl Xətaiyə həsr olunmuş ilk bədii əsər olması da bu realıqdan xəbər verir. Romanda XVI əsrin əvvəllərində cərəyan etmiş hadisələr; Səfəvilər dövlətinin qurucusu Şah İsmayılın Şirvana, daha sonra Bakıya gəlməsi və s. qələmə alınmışdır. Maraqlı cəhət burasındadır ki, əsərin baş qəhrəmanı Şah İsmayıl obrazına Sovetlər dönməsində ilk müraciət edən Ə.Cəfərzadə olmuşdur. Bunun özü yazıçı üçün böyük cəsarət hesab olunmalıdır. Yəni yazıçı Xətaiyə şair olmaqdan çox, hökmdar olaraq yanaşır və süjet xəttinin mərkəzində də onun hökmdarlığı dayanır. Romanın bu səciyyəvi xüsusiyyətini N.Qəhrəmanlı yazıçı üslubuna bağlayır: “Roman “Bakı-1501” adlandırılrsa da, təkcə Bakıda baş vermiş hadisələri əhatə etmir, Azərbaycanın digər yerlərində və İran, İraq, Türkiyə ilə bağlı hadisələri birləşdirir. Şair Şah İsmayılın obrazını yaratmaq təşəbbüsü bu sahədə ədəbiyyatımızda ilk təşəbbüs olub romanın çox mühüm məziyyətidir” [8, s.155]. Tədqiqatçı haqlıdır, roman “Bakı-1501” adlandırılrsa da, süjet xəttinin mərkəzində Şah İsmayılın obrazı və onun ətrafında baş verən hadisələr dayanır, əsər boyu vətənpərvərlik niyyəti boy göstərir. Romanın sonunda Şah İsmayılın monoloqu gələcək nəsillərə vətənpərvərlik vəsiyyəti kimi daxil olur. Şah İsmayıl Xətai obrazına müraciət yazıçı üçün həm də qaçılmaz bir zərurət idi. Çünki yazıçı artıq bir neçə tarixi əsər yazmışdı, indi isə tarixin xalq, millət üçün önəmli yeni bir dönməsinə, tarixi şəxsiyyətinə üz tutmaq lazım gəlirdi. Azərbaycanın gələcək taleyini bəsləmək üçün Şah İsmayıl Xətai kimi tarixi şəxsiyyətlərə üz tutmaq da buradan irəli gəlirdi. Yazıçının məhz həmin dönmədə belə bir əsər yazması səbəbsiz deyildi. Asifə Telmanqızı

Xətai obrazına qayıdışı, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində rus sovet müstəmləkəçiliyinə etirazın güclənməsi və müstəqil dövlətçilik ideyasının gerçəkləşdirilməsini zəruriləşdirən amillərdə görür: *“Çünki Xətai Azərbaycan tarixinin parlaq şəxsiyyətlərindən biridir. Onun yaşadığı dövr tariximizin ən mürəkkəb, ən ibrətamiz səhifələrindəndir. Azərbaycan torpaqlarını birləşdirib qüdrətli bir dövlətin əsasını qoyması onu Şərq tarixinə bir fəth kimi də yazmışdır. Ona görə də bu obraza müraciət ciddi amillərdən doğmaya bilməzdi”* [11, s.94].

Romanı yazmazdan əvvəl yazıçı bir çox mənbələrlə tanış olmuş, müəyyən araşdırmalar aparmışdır. Bunu yazıçının *“...mən əski mənbələrə, ölümsüz Füzuliyə, Xətaini dərin məhəbbətlə sevən A.Bakıxanova əsaslanmış, mənbələri düyü arıdan kimi arıtmış, xüsusilə folklor qaynaqlarını, daha çox isə hökmdar şairin öz əsərlərini diqqətlə oxuyub nəticələr çıxarmağa çalışmışdım”* [3, s.4], - kimi qeydlərində görürük.

Əzizə Cəfərzadənin 21.01.1981-ci il tarixində yazdığı Ev Arxivində saxlanılan gündəliyindən bunu da əldə edə bildik: *“Ziya (akad. Ziya Bünyadov – A.B.) ilə görüşdüm. ...Romanla əlaqədar. Mən vaxtilə Qanadaykən mister Martininin, Səfəvi xanədanına mənsub sənədləri İsfahanda 7 il yaşadığı vaxt topladığını, onunla 1965-ci ildə Afrikada olduğum zaman söhbətlərimizdən danışdım. Sonra da Ziyaya yazdığım əsərdə Həsən Rumludan istifadə etdiyimi söylədim. Razılaşdı bir çox yerdə mənimlə. Təkcə Zübeydə xatun haqqında qəti durdu. Xəlifə qızı, ərəb qızıdır – vəssalam – dedi”* [4, s.4].

Romanda Şah İsmayılın şəxsi həyatı ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə paralel olaraq qələmə alınır. Yazıçı qəhrəmanının keşməkeşli həyatının olduğunu bildirir, məşhur bir nəslə mənsubluğunu xatırladırdı. Məlumdur ki, anası Aləmşah bəyim Ağqoyunlu Uzun Həsənin qızı, atası Şeyx Heydər isə məşhur şiə təriqətinin nümayəndəsi olan Şeyx Cüneydin oğlu olmuşdur. Roman vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq motivləri əsasında qurulmuşdur. Cərəyan edən hadisələr Şah İsmayılın ətrafında baş verir. Əsərin süjet xəttində “bir din, bir dil və bir birlik uğrunda çarpışmaq” ideyası dayanır. Az yaşı olmasına rəğmən, başı bir çox bəlalər çəkmiş İsmayıl ətrafına böyük bir kütləni yığaraq, Azərbaycan torpaqlarını vahid bir dövlət adı altında birləşdirmək məqsədilə bir çox ərəziləri fəth edir.

Tarixdən Şah İsmayılın Orta Asiyaya, İraqi-ərəbə, Kiçik Asiyaya bir-birinin ardınca yürüşlər etməsi və həmin ərəziləri fəth etməsi məlum olsa da, romanda daha çox Şirvan və Bakıya gəlişi ön plana çəkilir. Əsərin “Bakı-1501” adlanmasına baxmayaraq (yazıçının gündəliyindən görürük ki, akad. Z.Bünyadov əsərin adını dəyişməsinə də tövsiyyə etmişdir, lakin yazıçı bu ada alışdığı üçün dəyişməyib – B.Ə., A.B.), hadisələr təkcə Bakıda deyil, eləcə də digər yerlərdə cərəyan edir. Şeyx oğlu şahın Şirvan kəndi Cabanıda Fərrux Yasarı, Mərv yaxınlığında Şeybani xanı, Şərudda Əlvənd Mirzəni, Həmədanın Almaqulağı torpaqlarında Sultan Murad və Əsləmiş bəyi məğlub etdiyi hadisələr üzərində dayanılır. Romanda qeydə alınan son tarixi hadisə Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündə (1514) Sultan Səlimə məğlubiyyəti olmuşdur. Göründüyü kimi, yazıçı Şah İsmayılın bütün siyasi fəaliyyəti ərzində baş verən çəkişmələri və hərbi qələbələri xronoloji ardıcılıqla vermir, yalnız öz amalına xidmət edəcək hadisələri qələmə alır. Doğrudur, yazıçının bədii niyyəti həmişə bütün məsələlərdə uğurlu alınmır. Bu, təkcə Ə.Cəfərzadənin deyil, ümumiyyətlə tarixi romançılığımızın müştərək problemlərindəndir, necə deyirlər, “Axilles dabanı”dır. F.Kərimzadə, Ə.Nicat və Ə.Cəfərzadə təxminən eyni vaxtlarda Şah İsmayıl dövrünə müraciət etmiş və onun obrazını yaratmışlar. Lakin fərqli rakurslardan. Tənqidçi Nadir Cabbarov yazıçıların əsərlərində bu çatışmazlıqları ekzotik münasibətdə görür: *“...nəsrimizdə tarixi hadisələrə macəraçı həvəsiylə, ən pisi, böyük tarixi şəxsiyyətlərimizə ekzotik bir maraqla üz tutmaq meyli hələ də davam etməkdədir. Məsələn, son zamanlar Şah İsmayıl Xətai haqda üç roman yaranmışdır. Lakin bu üç roman üst-üstə milli varlığımızın ən böyük nümayəndəsi barədə müasir oxucuya arzu olunan məlumatı verməyə qadir deyil”* [10, s.182]. Üç əsəri eyni mövqedən qiymətləndirmək o qədər də uğurlu olmasa da, hər halda bu tənqiddən Ə.Cəfərzadənin də yazıçı ünvanına müəyyən pay düşür. Yaxud Vilayət Quliyev “Nəsrimiz və tariximiz” məqaləsində əsərdə bəzi məqamlarda yazıçı ilə razılaşmadığını bildirərək, *“şahın diplomatik heyətin hara gedəcəyini tacir Hacı Salmandan öyrənməsinə, macarlar haqqında ondan məlumat almasına, eyni zamanda bitikçibaşın şahla mübahisəyə girişməsinə bəsit forma”* kimi baxır [9, s.166].

Yazıçı Şah İsmayılı dörd müxtəlif aspektdən təqdim etmişdir. Romanda əvvəlcə onu əqidəsini yayan təriqət başçısı şeyx kimi görürük. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri Şah İsmayılın şiəliyi yaymasıdır. Şeyx nəslinə mənsubluğu bu işdə onun xeyrinə olur. O, Şirvan hakimlərinin şeyx nəslinə düşmən münasibət bəslədiyini və təriqət uğrunda mübarizəni irəli sürərək hərəkətə keçir. Akademik Ziya Bünyadov şiə təriqətindən danışarkən səfəvilərin bu qüsurlu siyasəti haqqında yazır: *“Səfəvilər Azərbaycanda və Şərq ölkələrində yaranmış ağır vəziyyətin səbəbini XIV-XV əsrlərdə bu yerlərdə hökm sürən sünnilikdə görür və sübut etməyə çalışırdılar ki, sünniliyin hakim mövqe tutduğu dövlətlər guya qeyri-qanuni dövlətlərdir, onlar xalqı ağır həyata sürükləyirlər. Məhz buna görə də sünnilik əleyhinə ümumxalq mübarizəsinin aparılması və şiə tərəfdarlarının hakimiyyətə gəlməsi üçün şərait yaradılmalıdır.”* [1, s.393] Ə.Cəfərzadənin qənaətinə görə şahın yaydığı təriqətin tərkibində digər təriqətlərin də izlərini görmək olur. Yazıçı şairin yaradıcılığından misal gətirərək bu məsələni aydınlaşdırmağa çalışır. Əsərdə -

*Xətaiyəm al atlıyam,
Sözü şəkərdən datlıyam;
Mürtəza Əli zathıyam, -
Qazilər, deyın şah mənəm.*

*Yəqin bil əbcədi bürhan Əlidir,
Bəyani-tohidü Quran Əlidir;
Bu biçarə Xətainin pənahı
Davasız dərdlərə dərman Əlidir* [2, s.31].

- şeir parçasını nümunə gətirən yazıçı Xətainin şiəliyin müqəddəsi sayılan Həzrət Əli nəslinə mənsubluğunu bildirir: *“Amma eyni zamanda hardasa mənə elə gəlirdi ki, onun ayrı-ayrı parçalarında sufizmin, bəlkə hələ hürufilik və başqa o dövrlərdə yayılmış təriqətlərin təsiri var. Hardasa elə bil ki, o ətrafına mürid toplayanda qarşısında duranların ideya istiqamətini özünə tərəf yönəldir”* [3, s.4]. Buradan da belə bir nəticə çıxır ki, şiəliyi yaymaq Şah İsmayılın məqsədyönlü siyasətinin sadəcə bir tərkib hissəsi olmuşdur.

Tənqidçi Qulu Xəlilovun aşağıdakı fikirləri tarixi romanın parametrlərini müəyyənləşdirməyə yönəlmişdir. Tənqidçi *“Tarix və tarixi şəxsiyyətlər”* məqaləsində dövrün tarixi əsərlərinə müraciət edərək özünün nəzəri fikirlərini bildirməklə kifayətlənmir, bəzi tarixi romanları bu kontekstdən təhlilə cəlb edir. Onun fikrincə, *“Tarixi roman tarixi faktların xronikası, onun yığın-yığın icmalı deyildir, ucuz, bəzən də lazımsız, şirəsiz, dadsız-duzsuz hisslərin yığını, toplusu da, deyildir, dövrün, onun adamlarının psixoloji təfəkkürünün, düşüncələrinin bədii tədqiqi, şərhidir”* [5, s.284]. Bu cür əsərlərin getdikcə çoxalmasına diqqət çəkən tənqidçi tarixi mövzuların bu qədər ucuzlaşdırılmasının səbəblərini axtararaq belə bir qənaətə gəlir: *“Səbəb ümumi estetik ölçülərin, bədii prinsiplərin həmişə gözlənilməməsi, tənqidi fikrin zəifliyi və cəsarətsizliyi, ona geniş meydan verilməməsi, çox şeylərdə münasibətlərin əsas götürülməsidir. Bu cəhətlər təkcə roman janr sahəsinə aid deyildir, az qala sənətin bütün sahələrinə sirayət etmişdir”* [5, s.289].

Tənqidçi Q.Xəlilov Ə.Cəfərzadənin *“Bakı-1501”* romanına da məhz bu kontekstdən yanaşaraq ciddi qüsurlar axtarır. Romanın Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatında görkəmli yer tutan Şah İsmayıl Xətaiyə həsr edilməsinə diqqət çəkən tənqidçi bu barədə istənilən qədər tarixi mənbə və məlumatların olduğunu xatırladır. Tənqidçini bu əsərdə razı salmayan başlıca faktor *“...əsəri oxuduqca biz tarixdən, dərinliklərdən fəaliyyəti hamıya aydın olan Xətainin əvəzinə tamam başqa xarakterli, başqa səciyyəli bir ortamla qarşılaşırıq”* [5, s.283].

Fikrimizcə, tənqidçinin bu iradında ümumən tarixi romanlar üçün qeyd edilən bir tendensiya vardır. Belə ki, biz yaddaşımızdakı Xətaiyə bu əsərdə də görmək istəyirik. Halbuki, yaddaşımıza dərsliklərdən həkk olunmuş Xətaiyə görmək istəyimiz yazıçının bədii təxəyyülünü məhdudlaşdırmaq deməkdir. Hər yazıçı əgər bizə fərqli bir Xətaiyə təqdim edərsə, burada tarixin təhrif olunmasından daha çox, bədii interpretasiyadan söhbət gedə bilər. Doğrudur, tənqidçinin əsərlə bağlı iradlarında müəyyən həqiqətlər vardır və bu həqiqətlərə ümumən yazıçı və tarix

münasibətlərinin aydınlaşması üçün nəzəri istiqamət kimi təqdirəlayiqdir. Bu kimi fikirlər 80-ci illərdə tarixi romanların təhlilində müəyyən rol oynayır. Lakin müəllifi *“tarixi mövzuları yaralamaq, şəxsiyyətlərin rolunu inkar və ya təhrif etmək, əsrin həqiqətlərinə marksist-leninçi mövqedən yanaşmamaq”*da [5, s.284] ittiham etmək mövcud sosrealizim tələblərindən irəli gəlirdi.

Şah İsmayıl obrazına nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, həmçinin Türk ədəbiyyatında da rast gəlirik. Türkiyə ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən olan İskəndər Palanın *“Şah və Sultan”* əsərində (2010) iki qüdrətli türk hökmdarının – Şah İsmayıl və Sultan Səlimin obrazını görürük. Qeyd edək ki, bu əsər İ.Palanın Azərbaycan dilinə tərcümə olunan ilk əsəridir. Roman Şah İsmayıl və Sultan Səlimin qarşı-qarşıya gəlməsindən və Çaldıran döyüşündən bəhs edir. Həmçinin əsərdə Şahın və Sultanın saraydaxili yaşantılarını, bilinməyən tərəfləri, şəxsi duyğularını, fərd olaraq faciələrini və s. görürük. Roman haqqında zamanla müsbət və mənfi fikirlər söylənilmişdi. İ.Pala hər iki türk hökmdarına eyni gözlə baxdığını iddia etsə də, əsərlə tanışlıqdan sonra onun eyni mövqe göstərmədiyinin şahidi oluruq. Şah İsmayılı daha çox mənfi planda göstərməklə bir növ Sultan Səlimə olan rəğbətini göstərmiş, onu ön plana çıxarmağa çalışmışdır.

Məlumdur ki, Şah İsmayıl qarşı münasibət heç də hər zaman birmənalı olmamışdır. Ramiz Mehdiyevin fikrincə, *“...yüzliliklər boyu müxtəlif siyasi və dini cərəyanların nümayəndələri, o cümlədən İranda və Türkiyədə elə Qərbdə də XVI əsrdə Yaxın və Orta Şərqdə Şah İsmayılın tarixi rolunu azaltmaq üçün çox səy göstərmişdilər”* [7, s.4].

Yazıçının Sultan Səlimə rəğbətini istər tarixi faktları təhrif etməsində, istərsə də, bədii təxəyyüldən istifadəsi zamanı da görürük. Tarixdən bizə məlumdur ki, Şah İsmayıl qarşı tərəfə gecə hücum etməyi özünə rəva bilməmiş, *“Mən karvan basan quldur deyiləm, qoy Allahın təqdir etdiyi kimi olsun”* məşhur ifadəsini söyləmişdir. İ.Pala isə Şah İsmayılın həmin ifadəsini xatırlatmamış, buna bənzər bir ifadəni Sultan Səlimin dilindən vermişdir: *“Mənə bunu necə təklif eləyirsiniz?! Adi bir karvan soyğunçusuyammi ki, düşmənim döyüş nizami almamış hücum eləyirəm!”* [6, s.206]. Bədii təxəyyüldən istifadə zamanı da Sultan Səlimə rəğbət hissələrinin bəsləndiyinin şahidi oluruq. Guya Səlim Trabzona şahzadə qiyafəsində gələn zaman Şah İsmayıl şahmat oynayır. Şah İsmayıl onun kim olduğunu bilmir və Sultan oyun zamanı onu mat edir. Yazıçının Sultana açıq simpatiyası əsərin ayrı-ayrı hissələrində özünü açıq şəkildə biruzə verir.

Əsərdə tarixi təhrifləri müxtəlif hissələrdə görə bilirik. Romanın hissələrindən birində Şah İsmayılı ana qatili kimi görürük. Bu Şah İsmayıl haqqında dəhşətli faktlardan biridir. Yürüşlər zamanı insan ölümlərinin olması qaçılmaz bir haldır. Ancaq Şah İsmayıl anasına əl qaldıracaq, onu öldürəcək qəddar biri olmamışdır. Müəllif belə bir təsvir verir ki, bir şair şaha yazdığı mədhiyyədə onun ağqoyunlu Uzun Həsənin soyundan olduğunu xatırladır. Uzun Həsən sünni təriqətindən idi və bu xatırlatmadan hiddətlənən şah şairin boynunu vurdurur. Həmin ərəflərdə Təbriz sünnilərinin evləri qızılbaşlar tərəfindən yağmalanır və guya şah buna fikir vermirmiş. Bu yağmalanmanın qarşısını almaq üçün orduya göstəriş verməsini xahiş edən anasına şah sərt cavab vermiş və bundan sonra guya anası onun üzünə tüpürmüşdü. Bunu götürə bilməyən şah anasının edam hökmünü verir [6, s.65].

Romanda diqqəti cəlb edən başqa bir məqama diqqət yetirək. Qeyd olunur ki, Şah İsmayıl Sultana məktub yazarkən türk dilindən, Sultan da məktublara cavab yazmaq üçün fars dilindən istifadə etmişdir. Bu təsvirlə yazıçı göstərmək istəyir ki, guya onların hər biri qarşı tərəfə cavab yazarkən həmin qarşı tərəfin rəsmi dilindən istifadə etmişdilər. Tarixə nəzər yetirdikdə zamanla hökmdarların məktublaşma prosesində ayrı dillərdən istifadə etməsi hallarına rast gəlirik. Məlumdur ki, 1501-ci ildə Səfəvi dövlətini yaradan Şah İsmayıl Azərbaycan dilini ilk dəfə olaraq rəsmi dövlət dili elan etmiş və bütün sənədləşmə işlərinin, diplomatik yazışmaların Azərbaycan dilində aparılmasını tələb olaraq irəli sürmüşdür. Bu faktı fars qaynaqları da qeyd edir. Ədəbiyyatdan da bizə məlumdur ki, Şah İsmayıl hökmdar-şairlərimizdən biri olmuşdur və Xətai təxəllüsü ilə şeirlər qələmə alaraq, türkcə divan yaratmışdır. Beləliklə, tarixi şəxsiyyətimizə dair söylənilən bu absurd fikri təkzib edəcək kifayət qədər faktlarımız var.

Səfəvi ilə Osmanlılar arasında 23 avqust 1514-cü ildə baş vermiş Çaldıran döyüşü tarixin ən qanlı qardaş qırğını idi. Bu müharibəni qalibi olmayan müharibə də adlandırırlar. Odlu silahı və topu olmayan, həm də osmanlılarla nisbətdə say azlığı olan qızılbaş ordusu məğlub olandan sonra Xoy, Mərənd, Təbrizi tutsa da, bir sıra səbəblərdən, xüsusən yeniçərilər arasında narazılığın artması səbəbindən dolayı Osmanlı ordusu cəmi 6 gün Təbrizdə qala bilir. Daha sonra Sultan Səlim geri çəkilməmiş, bir neçə sənətkar ailəsini İstanbula köçürmüşdü. Romanda təsvir edilir ki, Osmanlı sarayında yaşayan sünni Can Hüseynlə Səfəvi sarayında yaşayan şiə Ağə Həsən əkiz qardaşlar idi. Bir-birilərindən ayrı düşsələr də onlar sonradan qarşılaşmış, bəzi məqamlarda bir-birilərini əvəz etmişdilər. Qardaşlardan birinin (*Ağə Həsənin – A.B.*) ölümünün digərinin əlindən olması Çaldıran döyüşündəki iki qüdrətli hökmdarın bir-biri qarşılaşmasının faciəvi rəmzi idi [6, s.231]. Kimin zəfər qazanmasından asılı olmayaraq Çaldıran döyüşündə savaşanlar eyni soydan, eyni millətdən idilər. Bu savaşda məğlub olan türklükdür, Türk dünyasıdır.

“Şah və Sultan” romanında Türk dünyasının qaranlıq tarixinin bədii əksi ilə yanaşı, işıqlı sevgi dünyasının da təqdimatını görürük. Bu sevgi dünyasının qadın qəhrəmanı Bəhrüzə-Taclı xatun olmuşdu. Sünni təbrizli Ömərən zorla ayrılaraq, on beş yaşına yenicə qədəm qoymuş Bəhrüzə Şah İsmayılın xanımı Gülüzar bəyimın üstünə günü olaraq gətirilmişdir. Sarayda ona şah tərəfindən Taclı adı verilir. Sevdidi oğlandan ayırdığına görə Şah İsmayıl əsəbi olan Taclı şahə təslim olmamış, şahla arasına qılınc qoyaraq yatmışdı. Çaldıran döyüşündə əsir alınan Taclı xatuna Sultan Səlim aşiq olmuş, bunu sözləri ilə hiss etdirmiş, ancaq “şah artığına” tamah salmağı özünə sığışdırmamışdı. Onu saray şairi Tacizadə Cəfər Çələbiyə cariyə olaraq bağışlamış, nikahlarını kəsirmişdi. Ancaq Cəfər Çələbi Sultanın nə vaxtsa fikrini dəyişib Taclını geri alacağını düşünərək ona yaxın durmamışdı. O zaman Taclını pak qaytarmaq lazım idi. Ancaq bu düşüncələr Cəfər Çələbini onu gözləyən ölüm təhlükəsindən qurtara bilmir. Sultan yeniçərilərin bir iftirasını bəhanə edərək onu öldürtdürür. Bəlkə də sultan sonradan fikrini dəyişərək Taclının dul qalmasını istəmiş, ona görə də bu addımı atmışdı. Müəllif Taclının da Sultanın hissələrinə qarşı biganə qalmadığını, ona sevgi bəslədiyini və döyüş meydanında qoyub qaçdığına görə Şah İsmayıldan qisas almaq hissi ilə alışıb yandığını bildirir [6, s.245].

Şah İsmayıl obrazının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yanaşı, digər xalqların ədəbi nümunələrində yaradılması çox qürurverici amildir. Ancaq düşünürük ki, tarixi şəxsiyyətimizin obrazını yaratmazdan əvvəl tarixi faktlar ətraflı şəkildə araşdırılsa daha yaxşı bir əsərin ortaya çıxarılmasına səbəb ola bilərdi. Biz yazıçının bədii təxəyyüldən istifadə etməsinin əleyhinə deyilik. Ancaq tarixi tamamilə təhrif edərək, yazıçının simpatiya bəslədiyi qəhrəmanı ön plana çıxarmaq üçün digər tarixi şəxsiyyəti aşalamasının da tərəfdarı deyilik. Tarixi əsərlər yazılma birtərəfli mövqə sərgilənmədən tarixi faktlar, mənbələr araşdırılsa daha yaxşı olardı. Biz Sultanın 8 illik fəaliyyəti dönməndə Türkiyə tarixindəki silinməz izlərindən xəbərdarlıq və onu hər hansı bir rəkusdan kiçiltmək niyyətində də deyilik. Ancaq Şah İsmayıl öz fəaliyyəti ilə Azərbaycan tarixində silinməz izlər qoymuşdur. Hər kəsə məlumdur ki, Azərbaycan torpalarını vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət halında birləşdirən, Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili elan edən və ən nəhayəti Azərbaycan dilində gözəl ədəbi nümunələr yaradan Şah İsmayıl olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi / Z.Bünyadov. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 1994. - 688 s.
2. Cəfərzadə Ə. Bakı-1501 / Ə.Cəfərzadə. - Bakı: Yazıçı, - 1981. - 263 s.
3. Cəfərzadə Ə. Bir bayraq altında // Ədəbiyyat. - 1997, 01 avqust. - s.4.
4. Cəfərzadə Ə. Gündəlik (10.01.81-dən 31.12.99-a kimi) // Əzizə Cəfərzadənin Ev Arxivi, Fond 'P', Qovluq № 157, Sənəd № 9, vərəq – 394
5. Xəlilov Q. Tənqidçilik çətin peşədir / Q. Xəlilov. - Bakı: Yazıçı, - 1986. - 390 s.
6. İ.Pala. Şah və Sultan / İ. Pala. - Bakı: Qanun, - 2012. – 384 s.
7. Mehdiyev R. Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi. Bakı: Azərbaycan qəzeti, 5 dekabr 2012. s.3-6

8. Qəhrəmanlı N. Ədəbiyyat və əbədiyyət (Ədəbi-tənqidi məqalələr) / N.Qəhrəmanlı. - Bakı: Nurlan, - 2009. - 384 s.
9. Quliyev V. Nəsrimiz və tariximiz // - Bakı: Azərbaycan, -1984. № 4. - s.164-175.
10. Nəsr: Problemlər, mülahizələr ("Dəyirmi stol" ətrafında söhbət) // - Bakı: Azərbaycan, - 1985. № 8, -s.162-178.
11. Telmanqızı A. Xətai obrazı Əzizə Cəfərzadə yozumunda // - Bakı: Filoloji araşdırmalar, - 2000. XII kitab, - s.93-95.

B.B.Ahmadov

*doctor of philology sciences, professor
Institute of Literature of ANAS*

A.Ch.Babazadeh

Mingachevir State University

**The image of Shah Ismail in Azerbaijani and Turkish literature
(based on the novel "Baku-1501" by Aziza Jafarzadeh and
the work of Iskander Pala "Shah and the Sultan")**

Abstract

The article deals with the image of Shah Ismail, created in the Azerbaijani and Turkish literature. Aziza Jafarzade's novel "Baku-1501" and the work of the Turkish writer Iskander Pala "Shah and Sultan" were compared as the object of analysis. Both writers, along with historical facts, also used artistic imagination while writing their works. The work of A.Jafarzadeh "Baku-1501" tells about the life and social and political life of Shah Ismail, while the work of I.Pala "Shah and Sultan" tells about the meeting of Shah Ismail and Sultan Selim in the Chaldiran battle. Although in the work "Shah and Sultan" the author notes the same attitude towards both images, after getting acquainted with the work we see that he is more inclined towards Sultan Selim.

Keywords: *Shah Ismail, historical reality, artistic imagination, approach to facts*

Б.Б.Ахмедов

*доктор филологических наук, профессор
Институт литературы НАНА*

А.Ч.Бабазаде

Мингячевирский государственный университет

**Образ Шаха Исмаила в азербайджанской и турецкой литературе
(по роману Азизы Джафарзаде "Баку-1501" и
произведению Искандера Палана "Шах и Султан")**

Резюме

В статье говорится об образе Шаха Исмаила, созданном в азербайджанской и турецкой литературе. В качестве объекта анализа были сравнены роман Азизы Джафарзаде "Баку-1501" и произведение турецкого писателя Искандера Палана "Шах и Султан". Оба писателя при написании своих произведений, наряду с историческими фактами, также использовали художественное воображение. В произведении А.Джафарзаде "Баку-1501" рассказывается о жизни и общественно-политической жизни шаха Исмаила, а в произведении И.Палана "Шах и Султан" рассказывается о встрече Шаха Исмаила и Султана Селима в Чалдыранской битве. Хотя в произведении «Шах и Султан» автор отмечает одинаковое отношение к обоим образам, после знакомства с произведением мы видим, что он больше склонен к султану Селиму.

*Ключевые слова: Шах Исмаил, историческая реальность, художественное
воображение, подход к фактам*

Elmi redaktor: fil.f.d., dos. N.Manafov

Çapa təqdim edən redaktor: tar.f.d., dos. N.Zeynalov

Daxil olub: 02.03.2022

Çapa qəbul edilib: 16.03.2022